
Polska pamięć kulturowa po 1989 roku¹

Katarzyna Taczyńska

TEKSTY DRUGIE 2018, NR 3, S. 157–164

DOI: 10.18318/td.2018.3.10

Pamięć nigdy nie powstaje w izolacji, a wybór tego, co i jak zostanie zapamiętane, zawsze wiąże się aktami odbudowy. Żadna pamięć nie oddaje wydarzeń z przeszłości w ich pierwotnej, zaistniałej wersji, lecz jest spojrzeniem na nie z dzisiejszej perspektywy, aktualizacją, w dużej mierze pod wpływem kontekstu społecznego w danym momencie historycznym. Pamięć jest zatem rekonstrukcją przeszłości, która przez to, że niektóre treści włącza, upamiętnia i celebrytuje (a więc inne – wyłącza i zapomina), ustanawia ciągłość i jedność w doświadczeniach, które są niezbędne do integracji grupy, udzielając odpowiedzi na pytanie, kim jesteśmy „my” i kim są „Inni”. Zlokalizowanie, analiza i – co najważniejsze – zrozumienie tych najbardziej aktualnych zjawisk polskiej kultury pamięci stanowi intelektualne wyzwanie i wymaga – jak sądzę – badawczej dojrzałości. Tego zadania podjęła się

Katarzyna Taczyńska

– dr, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej UAM przy realizacji projektu *Pamięć (o) przemocy. Kulturowa historia kobiet w serbskim i chorwackim dyskursie historycznym i literackim w XX wieku* (Fuga 4, nr 2015/16/S/HS2/00092). Autorka monografii *Dowcip trwający dwa i pół roku. Obraz Nagiej Wyspy w serbskim dyskursie literackim i historycznym końca XX i początku XXI wieku* (2016).

1 Recenzja książki: M. Kobielska *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2016.

kulturoznawczyni i literaturoznawczyni Maria Kobielska w swojej drugiej, wydanej w 2016 roku autorskiej monografii *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Badaczka, pracująca na co dzień w Katedrze Antropologii Literatury i Badań Kulturowych na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz współtworząca (wraz z kierowniczką dr hab. Romą Sendyką) Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci jest ponadto autorką innej, mieszczącej się również w obrębie studiów pamięciologicznych publikacji, *Nastrajanie pamięci. Artykulacja doświadczenia w poezji Jerzego Ficowskiego* z 2010 roku.

W swojej najnowszej książce Kobielska w centrum zainteresowania stawia polską pamięć kulturową po 1989 roku (początek transformacji ustrojowej), którą rozmontowuje i rozlokowuje na mapie zależności, prezentując czytelnikowi zarówno mechanizmy decydujące o jej przekształceniach, sposoby oddziaływania na nią oraz główne podmioty zaangażowane w praktyki pamięciowe. Autorka postawiła przed sobą zadanie trudne i społecznie drażliwe, pracowała bowiem na materii wciąż żywej i na wskroś aktualnej, wymagającej ogromnej wrażliwości i taktu. Żywotność tematu sprawia, że prezentowana pozycja staje się niezwykle atrakcyjna dla współczesnego odbiorcy, uczestnika życia społecznego i kulturalnego, poddawanego z różnych stron manipulacjom i politycznym rozgrywkom. Już na wstępie, nim przejdę do omówienia książki, chciałabym podkreślić, że w mojej ocenie Kobielska wykazała się dużą determinacją, skrupulatnością i dyscypliną myślową w kompletowaniu bazy źródłowej, ale przede wszystkim intelektualną odwagą, by zmierzyć się z tym – co sama niejednokrotnie podkreśla – skomplikowanym i niełatwym w opracowaniu zagadnieniem. Ogromny podziw budzi zarówno znakomite opanowanie różnorodnego, wielodyscyplinarnego i wielomedialnego materiału, który autorka analizuje, jak i zniuansowana, daleka od uproszczeń kompleksowa interpretacja, wywiedziona przy użyciu instrumentarium należącego do antropologii, kulturoznawstwa, historii, socjologii i historii literatury oraz narzędzi filmoznawczych. W Polsce badania w obrębie studiów pamięciologicznych nie stanowią odrębnej dyscypliny naukowej, choć niewątpliwie od dłuższego czasu w humanistyce obserwujemy intensywny przyrost (czasem przesyty, który bywa już tematem krytyki) prac mieszczących się w horyzoncie tego ogromnego pola badawczego (*memory boom*). Prezentowana książka wpisuje się w ten operatywny paradygmat, w którym na plan pierwszy wysuwa się autorski model pamięciologiczny i antropologiczny opisujący polską pamięć kulturową.

Książka składa się z trzech obszernych części problemowych, z których każda mogłaby stanowić samoistne, autonomiczne studium przypadku. Kolejno są to: *Pamięć katyńska*, *Pamięć powstańcza* i *Pamięć o stanie wojennym*. Zebrane razem mogą być odczytywane jako próba całościowego (choć oczywiście, co zaznacza Kobielska, nie wyczerpującego) i wieloaspektowego ujęcia refleksji nad polską pamięcią kulturową i jej meandrami. Część analityczną poprzedza wprowadzenie, w którym przeważają rozważania o charakterze teoretycznym. Autorka wyznacza w nim horyzont metodologiczny swojej refleksji: wyjaśnia badawcze inspiracje, wypracowany przez nią sposób rozumienia terminu pamięci kulturowej oraz precyzuje narzędzia opisu, wykorzystywane w dalszych częściach. Choć dominującą część monografii zajmują interpretacje XXI-wiecznych zjawisk polskiej kultury pamięci, to zaznaczyć trzeba, że kontekst, w którym porusza się badaczka, określa wspomniana już cezura 1989 roku. To wówczas, jak podkreśla Kobielska, powstały m.in. nowe warunki funkcjonowania kultury, wolnej od cenzury, ściśle powiązanej z dyskursem medialnym oraz poddanej wymaganiom rynkowym i politykom pamięci. Z tej nowej rzeczywistości społeczno-kulturowo-politycznej Kobielska wybiera trzy wydarzenia, które jej zdaniem zajmują centralne punkty polskiej pamięci kulturowej, stając się jej tytułowymi dominantami. Są to: zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny, których obecność zarówno jako temat w tekstach kultury, jak i jako przedmiot (następujących po sobie) polityk pamięci można uznać za przeważającą. W monografii jednak analizowane są nie wydarzenia przeszłości, lecz historia drugiego stopnia, czyli wyobrażenia powstające na temat minionych zdarzeń, ich zmienność i udział w przemianach społecznych. Kobielska idzie tu tropem Aleidy Assmann, która modyfikuje rozumienie pamięci kulturowej, akcentuje jej dynamikę i zmienność oraz wyróżnia tę kategorię jako szczególnie predestynowaną do opisu współczesnych praktyk mnemonicznych. Pamięć kulturowa zatem to „splot procesualnych i dynamicznych praktyk pamiętania, znajdujących swój wyraz i narzędzie w bardzo różnych tekstach i działaniach w ramach kultury” (s. 21). „Teksty pamięci” (teksty kultury wysokiej i popularnej, ceremonialne formy upamiętniania) czy też „urządzenia do pamiętania” są czynnymi elementami tej sieci, wytwarzają i reorganizują ją, wchodząc między sobą w różne hierarchiczne konstelacje. Wychodząc od koncepcji Jeffreya K. Olicka dotyczącej pamięci zbiorowej, Kobielska podkreśla, że te rozmaite wypowiedzi i zjawiska kulturowe są płynnymi konstruktami współtworzącymi (i uwikłanymi w) proces pamiętania, wpływają na siebie nawzajem

i wchodzą w relacje (czy też dialog, co u badaczki obrazuje pojęcie *gatunków mowy* Bachtina) oraz oddziałują na całą sytuację kulturalno-społeczno-polityczną, w której się znajdują. W kolejnych rozdziałach różne aspekty tej zmiennej konstrukcji na przykładzie polskiej formacji kulturowej poddawane są przez badaczkę analizie i interpretacji, z uwzględnieniem procesów konstruowania pamięci, a więc wykorzystywania ich jako narzędzi w kształtowaniu (funkcjonujących w istocie od zawsze) polityk pamięci (pojęcia w Polsce, jak wskazuje Kobielska, używanego na większą skalę od około 2004 roku).

Każda z części analitycznych skonstruowana jest podobnie, składa się ze wstępu i trzech rozdziałów. Kobielska przybliży w nich historycznie samo wydarzenie, a następnie – biorąc pod uwagę specyfikę danego przypadku i pola, w którym ono funkcjonuje – poddaje oglądowi zasady jego działania i oddziaływania, relacyjność i wspólne motywy badanych tekstów kultury, odtwarza mechanizmy, wzorce i zmiany kształtujące pamięć. W części pierwszej badaczka dokonuje przeglądu i analizy zjawisk tworzących obraz zbrodni katyńskiej (1940) we współczesnej kulturze polskiej. Wyciszaną przez wiele lat pamięć katyńską charakteryzuje stosunkowo młoda historia, która dopiero po 1989 roku zyskała warunki do pełnego rozwoju. Autorka krok po kroku, z niezwykłą starannością prowadzi czytelnika przez proces swojego wyводу, klarownie i interesująco wyjaśniając, na czym opiera się konstrukcja danego tekstu kultury i na ile/w jaki sposób wpływa on sensotwórczo na model pamięciowy. Wśród omawianych przykładów znajdują się: organizacja miejsc pamięci, polityczne przemowy z 2010 roku, działalność Rodzin Katyńskich, filmy dokumentalne, elementy kampanii społeczno-edukacyjnej „Pamiętam. Katyń 1940”, niezwykle ważna fabularna produkcja Andrzeja Wajdy *Katyń* z 2007 roku, otwarte w 2015 roku w Warszawie Muzeum Katyńskie oraz poezja katyńska (omówiona wraz z poezją smoleńską). Ważnym punktem odniesienia dla analizy Kobielskiej jest książka *Remembering Katyn* z 2012 roku autorstwa zachodnich badaczy z kręgu *memory studies* (m.in. Alexandra Etkinda, Rory’ego Finna), którzy eksplorowali znaczenie Katynia (jako miejsca pamięci i jako elementu dyskursu) w kulturach pamięci Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy i państw bałtyckich. Jak przekonująco pokazuje polska badaczka, wchodząc w pewną polemikę z autorami *Remembering Katyn*, katyńska pamięć kulturowa, choć znacząco przyrastająca w teksty i zjawiska (również ze względu na tragiczne doświadczenie katastrofy smoleńskiej), *de facto* oscyluje (korzystając z podobnych motywów i klisz, np. obrazu katyńskiego lasu i pociągu wiozącego późniejsze ofiary) w obrębie zasadniczo jednoznacznego imaginarium, które w różnych konglomeratach jest dość

statycznie powtarzane w kolejnych odsłonach. Siła tak skodyfikowanej (spalizowanej) pamięci kulturowej powoduje, że po pierwsze, nie wychodzi ona poza porządek narracji martyrologicznego patriotyzmu, antykomunizmu, narodowej unifikacji i religii, po drugie, właściwie wyklucza zaistnienie tekstów, które wprost by się jej sprzeciwiały lub które porывałyby się na prowokację, co uniemożliwia właściwą konfrontację z traumą przeszłości i jej głębsze przepracowanie.

W części drugiej przedmiotem zainteresowania Kobielskiej są sposoby konstruowania obrazu powstania warszawskiego (1944) we współczesnej polskiej kulturze, które nabrały szczególnej intensywności po 2004 roku. Sześćdziesiąta rocznica obchodów wybuchu powstania, zorganizowana przez warszawski ratusz, stała się przełomowa dla pamięci o tym wydarzeniu i pokazała, że dla Lecha Kaczyńskiego, ówczesnego prezydenta stolicy, stała się kluczowym elementem polityki historycznej. Omawiana część dobitnie pokazuje, że autorka monografii jest nie tylko znakomitą badaczką, lecz również wyczuloną i wrażliwą obserwatorką rzeczywistości, skupioną – zgodnie z założeniami książki – na narracjach głównych, ale nieobojętną również na jej mikroodgałęzienia, które w istotny sposób wzbogacają pole semantyczne polskiej pamięci kulturowej. Wyściowym i centralnym punktem analizy autorki staje się Muzeum Powstania Warszawskiego jako jądro i hegemon polityki pamięci o powstaniu, które w polskiej przestrzeni kulturowej staje się istotnym punktem odniesienia również dla innych, tematycznie odmiennych, tekstów i praktyk związanych z pamięcią. Kobielska, poprzez analogię do terminu *memory boom*, używa w tym miejscu nieco prowokacyjnie frazy *Rising '44 boom*. Na dalszym etapie autorka analizuje przestrzeń Muzeum, wychodząc od jego obecności na pamięciowej mapie Warszawy, omawia ramy i poszczególne fragmenty ekspozycji, zwraca uwagę na brak problematyzacji newralgicznych kwestii na temat wątków żydowskich, na genderowe i religijne wykluczenie oraz polisensoryczne techniki oddziaływania przestrzeni muzealnej na zwiedzających. Obraz wyłaniający się z tej refleksji przedstawia powstanie jako „fundamentalne dla polskości i fundujące dla patriotyzmu, ale i jako wyjątkowo atrakcyjny fragment najnowszej historii” (s. 199). Autorka w ciekawy sposób omawia działalność instytucji, która ze względu na mocną społeczno-kulturalną pozycję z jednej strony umiejętnie angażuje się w szereg działań promocyjnych i edukacyjnych (projekty muzyczne i wydawnicze, Konkurs Komiksowy organizowany od 2009 roku), z drugiej zaś dopuszcza współpracę z takimi podmiotami, które realizują odmienny model pamięciowy, a nawet wchodzi z nimi w polemikę (np. Muzeum Historii Kobiet).

Choć Muzeum Powstania Warszawskiego bez wątpienia odgrywa dominującą rolę w hierarchii znaczeniowego uniwersum pamięciowego o powstaniu, to – jak pokazuje Kobielska – można wyróżnić jeszcze kilka ważnych aktorów pamięci o tym wydarzeniu. Konsekwencją tego jest sytuacja, w której pamięć powstańcza staje się właściwie polem bitwy, „na którym rozmaite [...] wersje sierpnia i września 1944 roku siłują się ze sobą, komentują wzajemnie, splatają polemicznie” (s. 394). Egzemplifikacją takiego stanu rzeczy w wywodzie badaczki są dwa znaczące przypadki tekstów literackich jako projektów mnemoniczych, które stają się reprezentacjami pewnych pamięciowych założeń. Pierwszy z nich to *Kinderszenen* Jarosława Marka Rymkiewicza z 2008 roku, drugi – realizujące gatunek historii alternatywnej *Widma* Łukasza Orbitowskiego z 2012 roku. Książka Rymkiewicza w prezentowanej monografii staje się kontrastowym dla Muzeum modelem pamięciowym, w którym atrakcyjność wizerunkowa Muzeum zostaje zastąpiona przez mitotwórcze – współistniejące z poczuciem dumy – grozę i powagę, którymi rządzi ujawniająca się w wielu warstwach (od poziomu leksykalnego po uczynienie powstania centralnym wydarzeniem w historii Polski) hiperbolizacja. Z kolei powieść Orbitowskiego jako eksperyment myślowy, w którym powstanie z przyczyn nadprzyrodzonych nie wybucha, staje się okazją do pokazania zakorzenienia i niezbędności powstania warszawskiego w polskiej pamięci kulturowej. Ostatni z omówionych przez Kobielską przykładów, to kontrnarracja (czy też kontrnarracje) wobec wcześniejszych, którą tutaj reprezentuje kobieca powstańcza pamięć kulturowa, a więc pamięć nacechowana genderowo. Wśród omówionych praktyk z jednej strony pojawiają się śmiałe głosy podważające dotychczasową wizję pamięci, upominające się o perspektywę kobiecą i cywilną (proza Sylwii Chutnik, projekt *Powstanie w bluzce w kwiatki* wirtualnego Muzeum Historii Kobiet), realizacje bardziej zachowawcze, wpisujące się narrację dominującą, w której bohaterki afirmują to tragiczne doświadczenie, a siebie sytuują na jego obrzeżach (tom *Dziewczyny wojenne* Łukasza Modelskiego), jak i nieoczywiste opowieści dekonstruujące wcześniejsze obrazy powstania (projekt Darka Foksa i Zbigniewa Libery *Co robi łączniczka*).

Ostatnia, najkrótsza część monografii traktuje o pamięci o stanie wojennym. Na pierwszym etapie analizy materiałem prezentującym sposoby utrwalenia i przetwarzania pamięci o tym wydarzeniu stały się cztery powstałe po 1989 roku powieści jako reprezentatywne przykłady różnych wariantów zależności między tekstem literackim a pamięcią. Są to: *Szkice historyczne. Powieść* Zbigniewa Kruszyńskiego z 1996 roku, *Krftok* Edwarda Redlińskiego z 1998 roku, *Opowieści z powielacza* Doroty Zańko z 2008 roku,

Haszyszopenki Jarosława Maślanka z 2008 roku. Na ich podstawie Kobielska pokazuje spektrum różnorodnych możliwości wizji stanu wojennego, od prób tworzenia spójnego obrazu przeszłości w formie uporządkowanej fabuły (Zańko), poprzez kreacje konfrontacyjne, sprzeciwiające się funkcjonującym w sferze publicznej wyobrażeniom (Redliński) czy jako doświadczenie świata przenikające literacką formułę tekstu (Kruszyński), do form buntowniczych wobec idei pamięci jako utrwalonej konstrukcji (Maślanek). Szczególne miejsce w rozważaniach Kobielskiej na temat stanu wojennego zajmuje utrzymana w konwencji *fantasy* i horroru wielopłaszczyznowa powieść Jacka Dukaja *Wroniec* z 2009 roku. Taka jej rola wynika z faktu, że jest to jedna z najciekawszych w ostatnich latach artystycznych reprezentacji tego wydarzenia historycznego, która stała się swoistym modelem, bezpośrednią inspiracją, punktem wyjścia czy prowokacją tworzenia kolejnych tekstów pamięciowych i przez to zajmuje wyjątkowe miejsce w trajektoriach pamięci kulturowej. Badaczka w pierwszej kolejności omawia utwór jako literacki konstrukt, w którym śledzi proces budowania szczególnego rodzaju rzeczywistości i doświadczenia widzianego w perspektywie indywidualnej oczami dziecka. Drugi etap rozważań badaczki ukierunkowany jest na opis „mikrokatunków pamięci”, czyli takich praktyk zainspirowanych wizją Dukaja, które na zasadzie dialogiczności i przetwarzania, posługując się różnymi mediami i stylizykami, wchodzą w relacje z powieścią (planszowa gra edukacyjna, akcja „Pamiętaj o 13 grudnia”, teatralne adaptacje tekstu). Uzupełnieniem dociekań jest rozdział końcowy zawierający analizę popularnych filmów fabularnych w różnym zakresie tematyzujących stan wojenny (*Popiełuszko. Wolność jest w nas*, *Wszystko co kocham*, *Wałęsa. Człowiek z nadziei*). Z obserwacji poczynionych przez Kobielską wynika, że teksty kultury posługują się łatwo rozpoznawalnymi kliszami, których wymowa podyktowana jest przez polityczne podziały w społeczeństwie. Mimo że samo wydarzenie bywa przedmiotem innowacyjnych treściowych użyczeń, to jednak konkurencyjne obrazy nie łączą się ze sobą, lecz „zwarły się w niekomunikatywnym klinclu, zderzyły, dzieląc pamięciowe pole trudnymi do pokonania granicami” (s. 389).

Autorka książki problematykę polskiej pamięci kulturowej opracowała w sposób szczegółowy i pogłębiony, a w swojej analizie wykorzystwała bogatą i najbardziej aktualną literaturę zarówno podmiotową, jak i przedmiotową. Nie ulega wątpliwości, że monografia Marii Kobielskiej stanowi ciekawą propozycję nie tylko dla polskiego czytelnika, dla którego książka staje się swoistym przewodnikiem po meandrach polskiej kultury, ale również – poprzez tłumaczenie na globalne medium, jakim jest język angielski – mogłaby

stać się fascynującą lekturą i przyczynkiem do dyskusji na szerszym forum międzynarodowym na temat złożonej natury polskiej pamięci wspólczesnej. Jestem również przekonana, że książka będzie stanowiła cenną pozycję w dydaktyce uniwersyteckiej na wielu kierunkach – od historii, socjologii, po antropologię i kulturoznawstwo. Na koniec chciałabym zwrócić uwagę jeszcze na fakt, że walory merytoryczne monografii wzmacnia dodatkowa zaleta – elegancki, precyzyjny, wysmakowany i przyjazny język – który sprawia, że książkę po prostu bardzo dobrze się czyta.

Abstract

Katarzyna Taczyńska

ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY (POZNAŃ)

Polish Cultural Memory After 1989

Review: M. Kobielska, *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny* [Polish Culture of Memory in the Twenty-First Century: Main Trends. The Katyn Massacre, the Warsaw Uprising and Martial Law], Wydawnictwo IBL PAN, Warsaw 2016.

Keywords

Polish culture of memory, cultural memory, policy of commemoration, Katyn massacre, Warsaw uprising, martial law